

Anna Sawa

Miejska Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie, Lublin, Polska

annasawa@poczta.onet.pl

 0000-0003-4757-5779

<https://doi.org/10.33077/uw.25448730.zbkh.2022.714>

Typograficzna strukturalizacja tekstu w pierwszym polskojęzycznym druku lubelskim

Typographic text structure of the first Polish language print published in Lublin

Abstract: The first Polish language book was published in Lublin in 1630. The book *Stonecznik albo porownanie woli ludzkiej z wolą bożą* by Jeremiasz Drexelius was printed in Paweł Konrad's printing house. The name of the printer was not mentioned in historical resources. The analysis of the old print (especially the correlation between the structure and the typographic layout of the text) shows that P. Konrad knew well contemporary publishing convention. He skilfully made use of his meagre composing material in order to emphasise text structure. He used three different typefaces, small capitals, capitals, and book ordinary type. He changed the letter size, used centring, justification as well as initials and the short column. Moreover, the printer placed ornaments in the text, and he consciously employed unprinted space.

Key words: *Stonecznik albo porownanie woli ludzkiej z wolą bożą* – Paweł Konrad (d. 1636) – Lublin – typography – text structure

Słowa kluczowe: *Stonecznik albo porownanie woli ludzkiej z wolą bożą* – Paweł Konrad (zm. 1636) – Lublin – typografia – struktura tekstu

Polska drukarnia zaczęła działać w Lublinie w XVII w.¹ Została założona przez Pawła Konrada w 1630 r.² i działała do 1667 r. Jej właścicielami byli P. Konrad, Anna Konradowa, Jan Wieczorkowicz, Anna Wieczorkowiczowa i Stanisław Krasuński.

Jedynym śladem działalności P. Konrada są wydane przez niego książki, ponieważ w zachowanych dokumentach miejskich nie ma o nim żadnych wzmianek. Nie jest znana data jego urodzenia, nie wiemy również nic o jego doświadczeniu zawodowym. Przypuszcza się, że zmarł on w 1636 r., ponieważ od tego czasu książki wychodzące spod pras lubelskiej oficyny są sygnowane przez wdowę.

Pod względem tematyki wydawanych książek produkcja drukarni Konradowskiej nie różni się zbyt wiele od mniejszych drukarni działających w zbliżonym czasie na terenie Rzeczypospolitej. Dominowały kazania pogrzebowe i książki o tematyce religijnej, bywały wydawane również panegiriki pisane z okazji ślubów czy zwycięstw wojennych, kalendarze, traktaty polityczno-ustrojowe oraz druki ulotne itp. Książki wydawano w dwóch językach – łacińskim i polskim.

Zasób typograficzny drukarni Konradowskiej był skromny, w czasie jej funkcjonowania ulegał jedynie nieznacznym modyfikacjom. Oficyna dysponowała następującymi rodzajami pisma drukowanego³:

- szwabachą (dwa stopnie szwabachy tekstowej i jeden nagłówkowej),
- antykwą (dwa stopnie antykwy tekstowej i dwa nagłówkowej),
- kursywą (dwa stopnie kursywy tekstowej).

1 Historia lubelskiego drukarstwa rozpoczyna się w XVI w., bowiem od połowy tego stulecia działała w mieście drukarnia żydowska. Została ona założona około 1547 r., działała z przerwami do 1685 r. Zob. M. Juda, *Lublin*, [w:] *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*. T. 1: *Małopolska*. Cz. 1: *Wiek XVII–XVIII*. T. 2, red. J. Pirożyński, Kraków 2000, s. 406; K. Pilarczyk, *Leksykon drukarzy książek hebrajskich w Polsce. Z bibliografią polono-judaików w językach żydowskich (XVI–XVIII wiek)*, Kraków 2004, s. 36–37; M. Rzakowolska, *Lublin – ośrodkiem żydowskiego życia wydawniczego do 1939 roku*, [w:] *Lublin a książka. Materiały z konferencji naukowej Lublin – Pszczela Wola, 6–7 listopada 2002 r.*, red. A. Krawczyk, E. Józefowicz-Wisińska, Lublin 2004, s. 203–212. Drukarnia polska powstała w Lublinie niecały wiek później.

2 Z tego roku pochodzą pierwsze zachowane książki wydane przez P. Konrada. Bibliografowie podawali informacje na temat wcześniejszych drukarzy działających w Lublinie, jednak wiadomości te są najprawdopodobniej błędne. Nie zachowały się też druki mogące potwierdzić podawane w bibliografiach dane. Zob. P. Gdula, *Drukarstwo lubelskie*, „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*” 1953, sectio F, vol. 18, nr 2, s. 48–49; H. Gawarecki, *O pierwszych książkach polskich drukowanych w Lublinie*, „*Bibliotekarz Lubelski*” 1965, z. 3/4, s. 19–31; I. Dziok-Strelnik, *Bibliografia starych druków lubelskich 1630–1800*, Lublin 1997, s. 22–23; M. Juda, *Konrad Paweł*, [w:] *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*. T. 1: *Małopolska*. Cz. 1: *Wiek XVII–XVIII*, red. J. Pirożyński, T. 1, Kraków 2000, s. 332–336.

3 Terminologia związana z pismem drukowanym, sposób klasyfikowania rodzajów pisma oraz podstawowe ustalenia ich dotyczące zostały zaczerpnięte z pracy Marii Judy, *Pismo drukowane w Polsce XV–XVIII wieku*, Lublin 2001. Na temat zasobu typograficznego drukarni P. Konrada zob. tejsze, *Konrad Paweł...*, s. 335–336.

W wydawanych w Lublinie książkach znaleźć można też drzeworyty, inicjały czy ozdobniki. W literaturze przedmiotu wyrażone są opinie, że czcionki były niestarannie odlane⁴ i zasób typograficzny wykazywał ślady zużycia⁵. Irena Dziok-Strelnik twierdzi, że „Drukarnia Pawła Konrada nie była warsztatem nowym”⁶, przy czym zaznacza, że nie wiadomo, skąd została przywieziona do Lublina.

Pierwszym datowanym drukiem pochodzącym z drukarni P. Konrada jest *Słonecznik* Jeremiasza Drexeliusa wydany w 1630 r. Pełny tytuł analizowanego dzieła brzmi *Słonecznik albo porównanie woli ludzkiej z wolą bożą*⁷. Autorem łacińskiego tekstu książki był niemiecki jezuita żyjący w latach 1581–1638⁸. Książkę przetłumaczył na język polski Albrycht Stanisław Radziwiłł⁹. Lubelska

4 Tamże, s. 335–336.

5 I. Dziok-Strelnik, *Bibliografia starych druków...*, s. 23.

6 Tamże.

7 H. Drexelius, *Słonecznik albo porównanie woli ludzkiej z wolą bożą, które pięć ksiąg łacińskim językiem opisał...*, a na polską mowę przetłumaczył y do druku podał Urbanus Vallistius de Stari Las, Lublin, w Drukarni Pawła Konrada, 1630, [online] <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/doccontent?id=400&from=FBC> [dostęp 15.06.2021]. Ilustracje zamieszczone w artykule pochodzą z egzemplarza Biblioteki Głównej Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, sygn. St. 2378. Na jego temat zob. M. Puszką, *Stare druki lubelskie w Bibliotece Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie*, Lublin 2021, s. 20–21. Pierwsze wydanie *Słonecznika* (pt. *Heliotropium seu confirmatio humanae voluntatis cum divina*) ukazało się w 1627 r. w Monachium. Zob. L. Grzebień, *Drexel, Drexelius Jeremias*, [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 4, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1985, kol. 209. Skrócone informacje o okolicznościach powstania lubelskiego wydania *Słonecznika*, zob. A. Sawa, *Oznaczenia literowe samogłosek w różnych rodzajach pisma drukowanego z XVII wieku (na podstawie Słonecznika Jeremiasza Drexeliusa)*, [w:] *Badania diachroniczne w Polsce*, pod red. D. Lipińskiego, K.T. Witczaka, Łódź 2015, s. 197–198.

8 J. Drexelius był niemieckim jezuitą, kaznodzieją i pisarzem ascetycznym, autorem ok. 30 łacińskojęzycznych publikacji. Urodził się w rodzinie protestanckiej, ale w młodości przeszedł na katolicyzm. Studiował w Ingolstadt, wykładał w kolegiach jezuickich w Monachium i Augsburgu. Związany z dworem elektora bawarskiego księcia Maksymiliana I, którego był kaznodzieją. Zob. m.in. L. Grzebień, *Drexel, Drexelius Jeremias...*, kol. 209. Książki autorstwa Drexeliusa miały w XVII w. ok. 160 łacińsko- i 40 wydań niemieckojęzycznych – ogółem osiągając nakład od 250 000 do 300 000 egzemplarzy. Por. H.-G. Kemper, *Literarischer Glaubenskampf*, [w:] *Deutsche Literatur. Eine Sozialgeschichte*. Bd. 3: *Zwischen Gegenreformation und Frühaufklärung: Späthumanismus, Barock 1572–1740*, hrsg. H. Steinhagen, Reinbeck bei Hamburg 1985, s. 163. Przekładano je na język francuski, włoski, flamandzki, czeski, angielski oraz polski. Por. J.-M. Valentin, *Jesuiten-Literatur als gegenreformatorische Propaganda*, [w:] *Deutsche Literatur. Eine Sozialgeschichte*. Bd. 3, s. 180.

9 A.S. Radziwiłł żył w latach 1593–1656. Uczył się w akademii jezuickiej w Wilnie, skończył filozofię w Würzburgu, studiował też w Lowanium i zapisał się na uniwersytet w Bolonii. Odbýwał długie podróże zagraniczne, w czasie jednej z nich towarzyszył jako opiekun królewiczowi Władysławowi. Aktywnie uczestniczył w życiu politycznym, a dzięki wdzięczności monarchów zgromadził znaczny majątek. Zajmował się również działalnością literacką i translatorską, koncentrującą się wokół tematyki religijnej. Jednym z jego dzieł był przekład *Słonecznika* J. Drexeliusa. Radziwiłł łączyły z Drexeliusem bliskie stosunki, o czym świadczy fakt, że Drexelius dedykował Radziwiłłowi swoje dzieła, np. *Gymnasium patientiae* wydane po raz pierwszy w 1630 r. w Monachium. A.S. Radziwiłł w swojej twórczości posługiwał się niekiedy pseudonimem Urbanus Vallistius de Stari Las.

edycja *Słonecznika* była pierwszym wydaniem tego dzieła w Polsce, a popularność Drexeliusa w czasie trwania reform potrydenckich dawała P. Konradowi nadzieje na uzyskanie znacznych dochodów ze sprzedaży książki¹⁰. Sam *Słonecznik* doczekał się w Polsce później jeszcze ejdnego wydania, wytłoczonego w Krakowie u Łukasza Kupisza¹¹. Książka ukazała się ponadto pod zmienionym tytułem (*Jako w niebie tak y na ziemi, to iest stosowanie się woli ludzkiej z wolą Boską...*), w tym samym tłumaczeniu, ale pod nową redakcją w Krakowie w 1761 r.¹² Publikacja podejmowała tematykę religijno-moralną. Autor zajął się w niej zagadnieniem woli bożej w życiu człowieka. Opisał m.in. sposoby rozeznawania woli bożej i kierowania się nią, wykazywał korzyści płynące z poznawania i wypełniania jej oraz trudności, które mogą temu towarzyszyć.

Stary druk liczy 349 stron i ma format 4°. Do składu użyto trzech rodzajów pisma drukowanego – szwabachy, antykwy i kursywy. Drukarz skorzystał więc ze wszystkich rodzajów pisma, jakimi dysponował¹³.

Brak informacji źródłowych dotyczących P. Konrada jako drukarza oraz na temat początków jego oficyny wydawniczej skłania do postawienia pytania o poziom jego wiedzy fachowej, w tym znajomości typowego układu graficznego książki. Celem badań jest analiza pierwszego polskojęzycznego starego druku lubelskiego pod kątem zależności między wyrażoną językowo strukturą tekstu a jego ukształtowaniem typograficznym (przede wszystkim rodzajem pisma drukowanego, ale też układem tekstu na stronie)¹⁴. Termin *struktura tekstu*

Zob. A. Przyboś, R. Żelewski, *Wstęp*, [w:] A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*. T. 1, przeł. i oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980, s. 40–71; A. Przyboś, *Radziwiłł Albrycht Stanisław h. Trąby (1593–1656)*, [w:] PSB. T. 30, Wrocław 1987, s. 143–148; W. Pawlak, *Drexel w Polsce (XVII–XVIII wiek). Rekonesans*, „Roczniki Humanistyczne KUL” 2022, nr 1, s. 13–14.

10 Również inne dzieła Drexeliusa były chętnie wydawane i nabywane. Np. Renata Żurkowa wspomina o obecności książek jako literatury religijnej w księgozbiorach krakowskich mieszczan. Zob. teźże, *Księgozbiory mieszczan krakowskich w XVII wieku*, [w:] *Historia książki i jej funkcji społecznej. Wybór tekstów naukowych dla studentów bibliotekoznawstwa i informacji naukowej*. Cz. 2, wybór i oprac. W. Szelińska, M. Konopka, Kraków 1986, s. 77–78. Elżbieta Torój odnotowała tekst *Słonecznika* w bibliotekach mieszkańców Lublina. Zob. teźże, *Inwentarz księgozbiorów mieszczan lubelskich z lat 1591–1678*, Lublin 1997, s. 142, 146. Poczytność Drexeliusa w Rzeczypospolitej podkreśla również m.in. Magdalena Piskała, przy czym zauważa, że „trudno byłoby wskazać jedno dominujące dzieło, które szczególnie uwiodło czytelników” (teźże, *Długie trwanie nowości. Rzecz o niektórych dawnych przekładach powstałych w kręgu polskich jezuitów*, [w:] *Sarmackie Theatrum*. T. 8: *W poszukiwaniu nowości*, pod red. M. Barłowskiej, M. Walińskiej, Katowice 2020, s. 187). Obszerne informacje na temat recepcji Drexeliusa, czytelnictwie i obecności jego dzieł (w tym *Słonecznika*) w kulturze polskiej zob. W. Pawlak, *Drexel w Polsce...*, s. 9–30.

11 *Bibliografia polska* Estreichera podaje informację także o trzeciej edycji, jednak jej istnienie jest wątpliwe (por. K. Estreicher, *Bibliografia polska*. Cz. 3. T. 4 (15), Kraków 1897, s. 315–318).

12 Tamże, s. 316. Zob. też M. Piskała, *Długie trwanie nowości...*, s. 189.

13 Na temat rodzajów pisma drukowanego użytych do składu *Słonecznika* zob. A. Sawa, *Oznaczenia literowe samogłosek...*, s. 198–201.

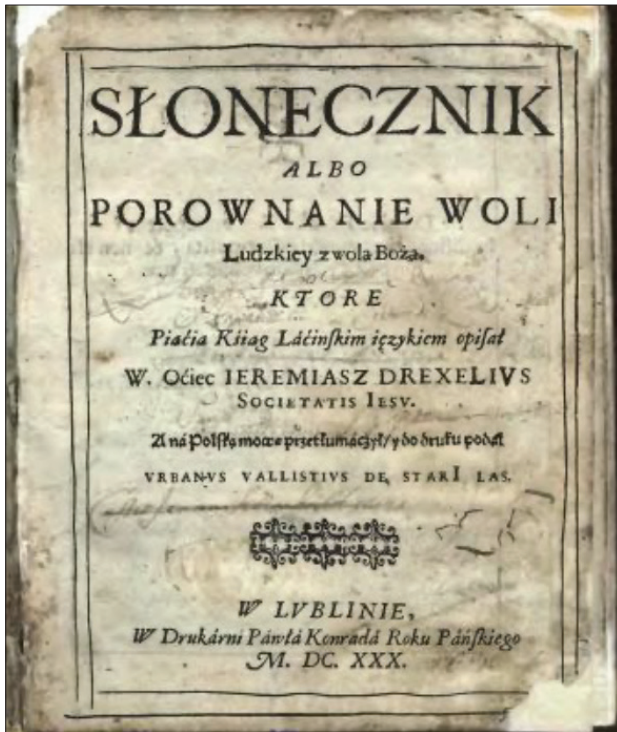
14 Podobne założenia przyświecały badaniom m.in. Kingi Tutak. Wykazała ona, że układ graficzny tekstu starego druku był ściśle zawiązany z jego strukturą językową, a także ze sposobem

rozumiem (za Marią Wojtak) jego model kompozycyjny, a więc „ramę tekstową, podział na segmenty, relacje między segmentami, czyli różne zjawiska z zakresu typowych dla gatunku układów poziomych, a także architektoniki tekstu”¹⁵.

Strona tytułowa

Typograficzna strukturalizacja tekstu jest widoczna już na karcie tytułowej.

Fot. 1. Karta tytułowa *Słonecznika*... Zdjęcie: Anna Sawa

Początkowa, najistotniejsza część tytułu („SŁONECZNIK | ALBO | PORÓWNANIE WOLI | Ludzkiej z wola Bożą.” – k. tyt. r)¹⁶ została zapisana

odbioru książki przez czytelnika. Zob. tejeż, *O dedykacjach w drukach polskich XVI i XVII wieku (grafia i interpunkcja)*, Kraków 2013, s. 69–126.

15 M. Wojtak, *Gatunki prasowe*, Lublin 2004, s. 13.

16 Wszystkie cytaty podaję w transliteracji, zgodnie z zasadami zaproponowanymi przez Konrada Górskiego dla wydawnictw typu A. Zob. K. Górski i in., *Zasady wydawania tekstów staropolskich. Projekt*, red. nauk. M.R. Mayenowa, Wrocław 1955, s. 48–63. Ponieważ specyfika analiz wymaga rozróżniania rodzaju pisma drukowanego, czego *Zasady* nie uwzględniają w wystarczającym stopniu, wzoruję się podczas sporządzania transliteracji na pracy K. Tutak. Fragmenty złożo-

u góry strony, w przestrzeni najsilniej nacechowanej semantycznie¹⁷. Tekst jest spójny zarówno pod względem semantycznym, jak i ze względu na ukształtowanie typograficzne – został złożony antykwą (z wyjątkiem spójnika *albo* łączącego tytuł główny z podtytułem). Najistotniejsze wyrazy tytułu (*słonecznik* oraz *porównanie woli*) zapisano wielkimi literami, akcentując w ten sposób ich nadrzędny charakter.

Poniżej znajduje się informacja o samym tekście, która jest zapisana większym stopniem tekstowej kursywy. Odbiorca dowiaduje się z niej, że książka składa się z pięciu ksiąg i została napisana w języku łacińskim.

Dalej pojawiają się (złożone antykwą) nazwa własna autora wraz z określeniem grzecznościowym i nazwą zakonu. Antroponim jest zapisany majuskułami, a łacińska nazwa zakonu jezuitów – kapitalikami. Do składu omówionego fragmentu posłużyła antykwa.

Następnym segmentem jest informacja o tłumaczu łacińskiego tekstu na język polski (złożona szwabachą, antroponim tłumacza jest zapisany wielkimi literami antykwy). Poniżej znajduje się ozdobnik oddzielający omówione segmenty od adresu wydawniczego.

Adres wydawniczy (zapisany kursywą) składa się z informacji o lokalizacji drukarni („*W LVBLINIE,*” – k. tyt. r), właściciela drukarni („*W Drukarni Páwła Konradá*” – k. tyt. r) i roku wydania („*Roku Páńskiego | M. DC. XXX.*” – k. tyt. r). Podział na wersy może budzić pewne wątpliwości, ale można go uzasadnić zamiarem zastosowania kolumny szpicowej.

Tekst zamieszczony na stronie tytułowej jest posegmentowany nie tylko za sprawą zróżnicowania treści (tytuł, informacja o strukturze dzieła, autorze, tłumaczu, adres wydawniczy), ale też dzięki różnicowaniu rodzajów pisma drukowanego, korzystaniu z wersalików, kapitalików oraz pisma tekstowego, a także użyciu ozdobnika przed adresem wydawniczym.

Motta

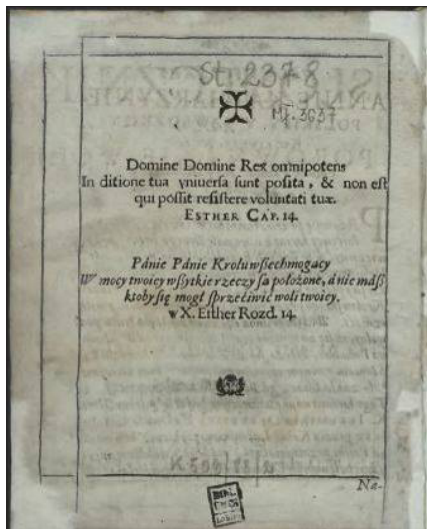
Analizowany stary druk zawiera dwa motta. Pierwsze z nich zostało umieszczone na odwrocie strony tytułowej.

Następne motto znalazło się po liście dedykacyjnym, a przed tekstem głównym książki.

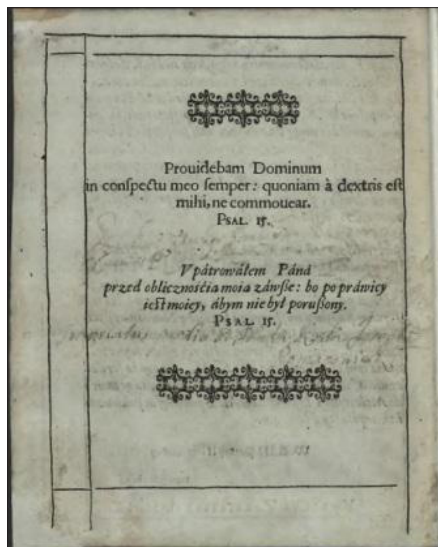
ne w starodruku szwabachą zapisuję antykwą, kursywą – pismem pochylonym, antykwą – pismem pogrubionym. Zob. teŝe, *O dedykacjach w drukach polskich...*, s. 27, przypis 17. Symbol | oznacza koniec wersu, skrót po cytacie sygnalizuje jego lokalizację.

17 Por. M. Juda, *Karta tytułowa staropolskiej książki drukowanej*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2002, t. 46, s. 67–78.

Fot. 2. Pierwsze motto występujące
w *Słoneczniku*... (k. tyt. v).
Zdjęcie: Anna Sawa

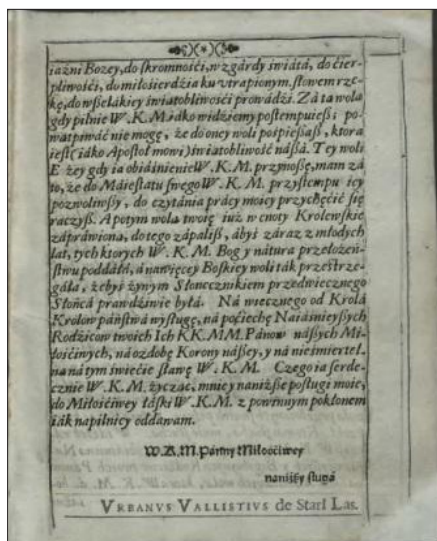
Fot. 3. Drugie motto występujące
w *Słoneczniku*... (k.) (4 v).
Zdjęcie: Anna Sawa

Sposób ukształtowania mott jest typowy dla tego typu segmentów. Oba motta zostały podane najpierw w języku łacińskim (zapis antykwą), a później polskim (zapis kursywą) i wyśrodkowane. Drobne rozbieżności można zauważyć w sposobie składu danych o źródle cytatu. Pod pierwszym mottem adres bibliograficzny został zapisany najpierw kapitalikami antykwy (w języku łacińskim), a później antykwą tekstową (w języku polskim). Do zapisu źródła pod drugim mottem skorzystano wyłącznie z kapitalików antykwy (niezależnie od języka). W motcie znajdującym się na karcie)(4 v zwraca uwagę zmienna szerokość zapisu odsyłacza do źródła cytatu – mimo skorzystania z tego samego sposobu składu zapisy mają różną szerokość, co świadczy o niekonsekwentnym operowaniu ślepym materiałem drukarskim przez zecera.

List dedykacyjny

Słonecznik został zadedykowany królownie Annie Katarzynie, córce Zygmunta III Wazy.

Fot. 4. Początek listu dedykacyjnego (k.)
(3 r). Zdjęcie: Anna SawaFot. 5. Koniec listu dedykacyjnego (k.)(4 r).
Zdjęcie: Anna Sawa

Zadedykowanie książki córce władcy prawdopodobnie wiązało się z pozycją Albrychta Stanisława Radziwiłła na dworze królewskim¹⁸. Poświęcenie książki osobie tak znacznego rodu pozwala domniemywać, że drukarz starał się o wysoki poziom edytorski książki, która była dużym przedsięwzięciem wydawniczym¹⁹.

Nagłówek listu dedykacyjnego eksponuje osobę adresatki. Dzieje się to za sprawą zapisania jej antroponimu i tytułatury wielkimi literami antykwy, przy czym największym stopniem pisma złożono imiona królewny. Do składu tego segmentu tekstu wykorzystano też majuskuły kursywy (zapis określenia etykietałnego „NALASNIEYSZEY” (k.)(3 r)), kapitaliki antykwy („Krolewnie etc. etc.” (k.)(3 r)), antykwę tekstową („Pánnie Pánnie fwey Miłóściwey” (k.) (3 r)) i szwabachę („LáŃki Bożey i Zdrowia” (k.)(3 r)). Cały nagłówek został wyśrodkowany, co także pełni funkcję wyróżniającą.

Tekst główny listu dedykacyjnego został zapisany kursywą i wyjustowany. Jego inicjalną część zaakcentowano inicjałem (w jego funkcji użyto antykwowej wielkiej litery²⁰). Jedynymi wyróżnieniami, które się w nim pojawiają, są kapitaliki antykwy użyte do składu antroponimu autora oraz imienia Jezusa w nazwie zakonu jezuitów, a także antykwa wykorzystana do zapisu pierwszego członu

18 A. Przyboś, R. Żelewski, *Wstęp...*, s. 5–86.

19 I. Dziok-Strelnik, *Bibliografia starych druków...*, s. 23.

20 W całym starym druku nie używa się ozdobnych inicjałów, choć można je spotkać w późniejszych drukach oficyny Konradowskiej.

łacińskojęzycznej nazwy zakonu jezuitów („[...] *wielebny Oćiec* | X. Jeremiasz Drexelivs *Zakonu Societatis* | Iesv [...]”(k.)(3 r)).

Ostatni wers listu dedykacyjnego jest wyjustowany. Ponieważ tekst jest zbyt krótki, żeby zagospodarować całą długość wersu, pozostającą po prawej stronie przestrzeni zecer wypełnił justunkiem.

Zakończenie listu stanowi podpis autora rozpoczynający się konwencjonalną formułą grzecznościową („W. K. M. Panny Miłościwey | naniższy sługá” (k.) (4 r)). Jej układ jest typowy dla tego rodzaju segmentów – między tekstem a podpisem zostawiono światło, pierwszy wers wyśrodkowano, a kolejne wyrównano w kierunku prawego marginesu. Do składu wykorzystano szwabachę (co dodatkowo odróżniało podpis od tekstu głównego listu). Do składu nazwy osobowej autora listu dedykacyjnego (i jednocześnie tłumacza książki) skorzystano z antykiwy (kapitałików i odmiany tekstowej): „Vrbansv Vallistius de StarI Las” (k.)(4 r). Również ten segment tekstu przesunięto w kierunku prawego marginesu.

Tekst główny

Tekst główny książki składa się z pięciu ksiąg (np. fot. 6 i 7).

Fot. 6. Początek tekstu głównego *Słonecznika...* i początek księgi pierwszej (s. 1). Zdjęcie: Anna Sawa

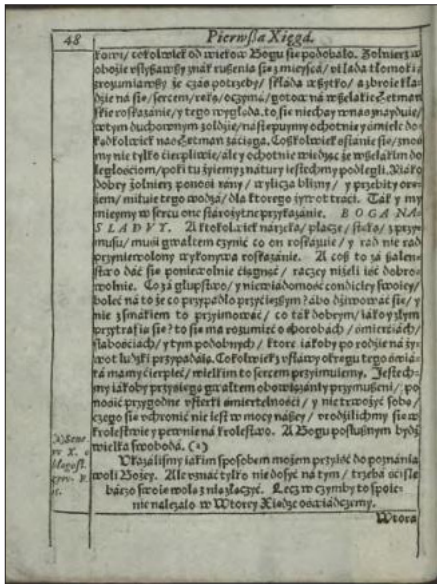
Fot. 7. Początek księgi drugiej tekstu głównego *Słonecznika...* (s. 43). Zdjęcie: Anna Sawa

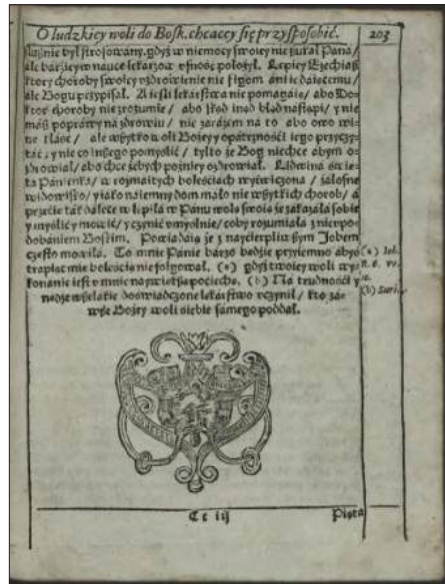
Ukształtowanie graficzne nagłówków ksiąg pozwala na ich sprawne odnalezienie przez czytelnika, ponieważ zdecydowanie odróżniają się one od tekstu zasadniczego dzieła. Numer księgi został wyśrodkowany i zapisany wielkimi literami antykwy. Tego samego rodzaju pisma drukowanego użyto do składu tytułu księgi, przy czym wówczas skorzystano z pisma tekstowego. Tytuł również wyśrodkowano. Opisane ukształtowanie typograficzne powtarza się w przypadku nagłówka każdej księgi, a przyjęte rozwiązania typograficzne były przez zecera stosowane konsekwentnie.

Poszczególne księgi rozpoczynają się na nowych stronach. Dodatkową wartość delimitacyjną ma ukształtowanie typograficzne ich finalnych segmentów. Ułożono je w kształt kolumny szpicowej (fot. 8) i – jeśli przestrzeń na karcie była odpowiednio duża – dodano po nich ozdobnik (fot. 9).

Fot. 8. Finalny segment księgi pierwszej (s. 48). Zdjęcie: Anna Sawa

Fot. 9. Finalny segment księgi czwartej (s. 203). Zdjęcie: Anna Sawa

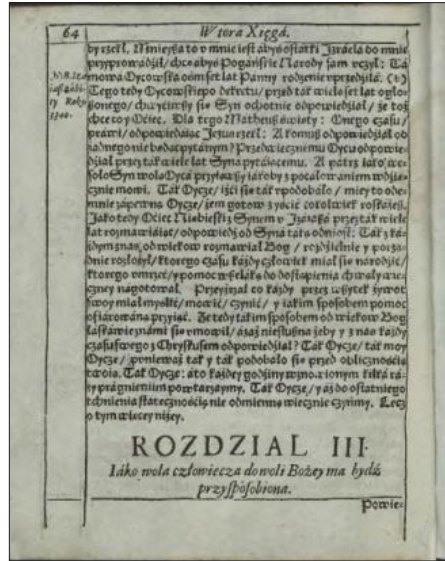
Księgi są podzielone na rozdziały (np. fot. 6, 7, 10, 11).

Nagłówek z numerem rozdziału każdorazowo zapisano majuskułami antykwy. Tuż pod nim zamieszczono tytuł złożony tekstową kursywą, a oba elementy wyśrodkowano. Przyjęte rozwiązania są konsekwentnie stosowane w całym analizowanym starym druku. Pewne niekonsekwencje występują w finalnej części rozdziałów – w księdze pierwszej (jeśli na stronie kończył się jeden i zaczynał kolejny rozdział) wstawiano poziomą linię pod kończącym się głównym tekstem rozdziału; w następnych księgach zrezygnowano z tego rozwiązania graficznego.

Fot. 10. Początkowa część rozdziału trzeciego księgi pierwszej (s. 22).
Zdjęcie: Anna Sawa

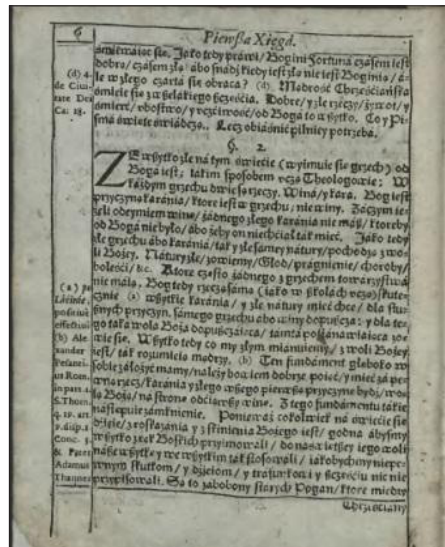
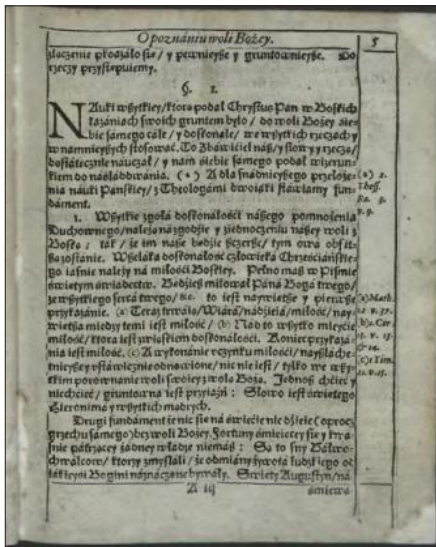

Fot. 11. Początkowa część rozdziału trzeciego księgi drugiej (s. 64).
Zdjęcie: Anna Sawa

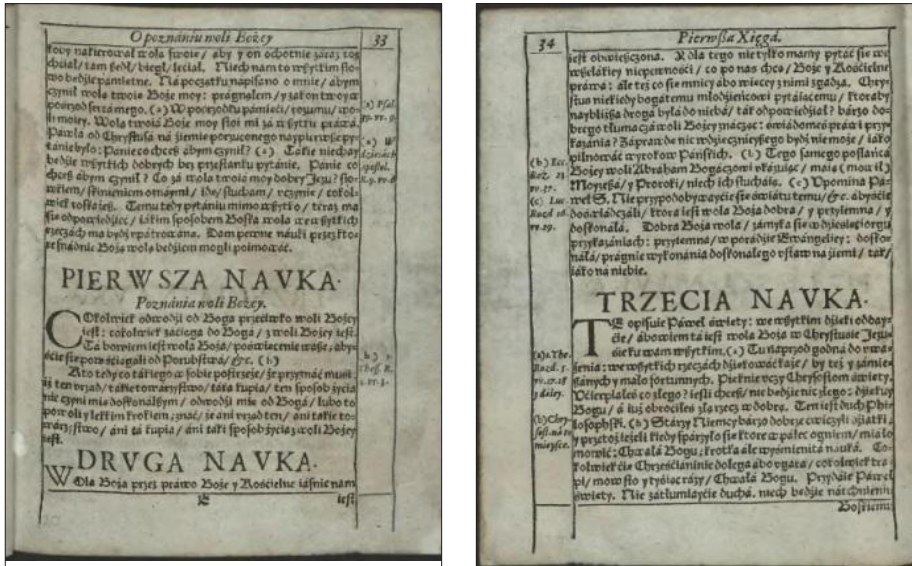
Niektóre rozdziały są dodatkowo delimitowane na paragrafy.

Fot. 12. Fragment rozdziału pierwszego podzielony na paragrafy (s. 5–6).
Zdjęcie: Anna Sawa

Jeśli treść dzieła tego wymagała, niektóre rozdziały były dzielone na mniejsze części opatrywane śródtytułami.

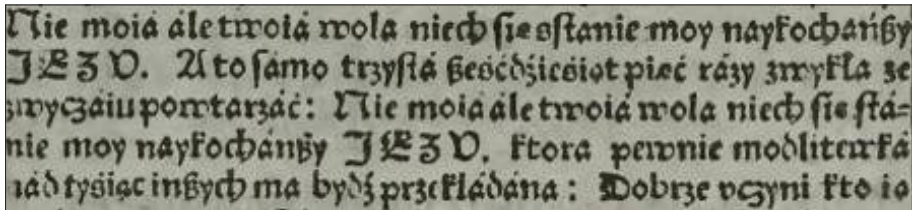
Fot. 13. Fragment książki pierwszej podzielony na nauki (s. 33–34). Zdjęcie: Anna Sawa

Tekst zasadniczy książki w zdecydowanej większości został wyjustowany (można znaleźć wyłącznie sporadyczne wyjątki od tej reguły). Do zapisu wykorzystano szwabachę, co podkreślało kontrast między tytułami a tekstem. Początkowe części poszczególnych segmentów tekstu zostały zaakcentowane inicjałami (w ich funkcji znalazły się antykwowe wielkie litery).

W tekście dość rzadko wyróżniano wybrane wyrazy lub fragmenty. W funkcji pism wyróżniających wystąpiły szwabacha, antykwa i kursywa. W przypadku użycia do wyróżnień szwabacha korzystano z jej majuskulnych liter.

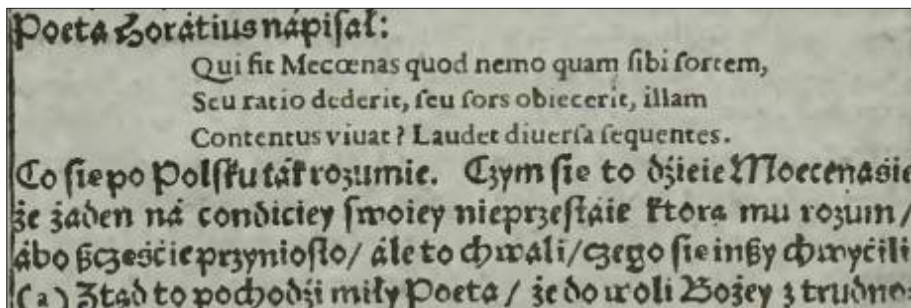
Fot. 14. Szwabacha w funkcji wyróżniającej (fragm. s. 151). Zdjęcie: Anna Sawa

Zapisywano nimi wyrazy takie jak *Bóg* czy *Jezus*. Nie można tu jednak mówić o pełnej regularności takiego rozwiązania graficznego, ponieważ nie zawsze było ono stosowane w kontekście Boga lub Chrystusa.

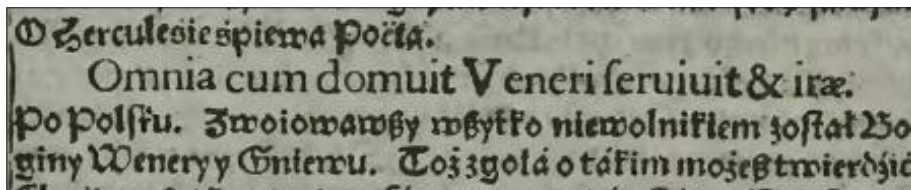
Antykwą jest rzadko (szczególnie na tle późniejszych druków z oficyny Konradowskiej) używana jako pismo wyróżniające. Jest wykorzystywana do składu cytatów w języku łacińskim, które zaraz potem są tłumaczone na język polski.

Fot. 15. Fragment z łacińskojęzycznym cytatem (s. 57). Zdjęcie: Anna Sawa

Tłumaczenie cytatu na język polski nie jest w żaden sposób wyróżnione graficznie – zapisano je szwabachą tekstową identycznego stopnia, jak tekst otaczający cytat.

Fot. 16. Fragment z łacińskojęzycznym cytatem (s. 151). Zdjęcie: Anna Sawa

Pewną nieregularność można zauważyć w odniesieniu do stopnia pisma użytego w powyższych fragmentach, ponieważ drugi przykład jest złożony czcionkami większego stopnia, co nie ma uzasadnienia semantycznego i powoduje kontrast z rozmiarem szwabachy wykorzystanej na stronie.

Kursywa pełni funkcję pisma wyróżniającego. Wyróżnione fragmenty mogą mieć charakter zbliżony do nagłówków.

Kursywa bywa też używana do wyróżniania kluczowych fragmentów, modlitw.

Kursywą zapisuje się również niektóre modlitwy.

W niektórych przypadkach zastosowanie kursywy nie jest w pełni konsekwentne – incydentalnie zdarza się zapisywanie analogicznych fragmentów (np. modlitw, istotnych sformułowań) kursywą lub szwabachą.

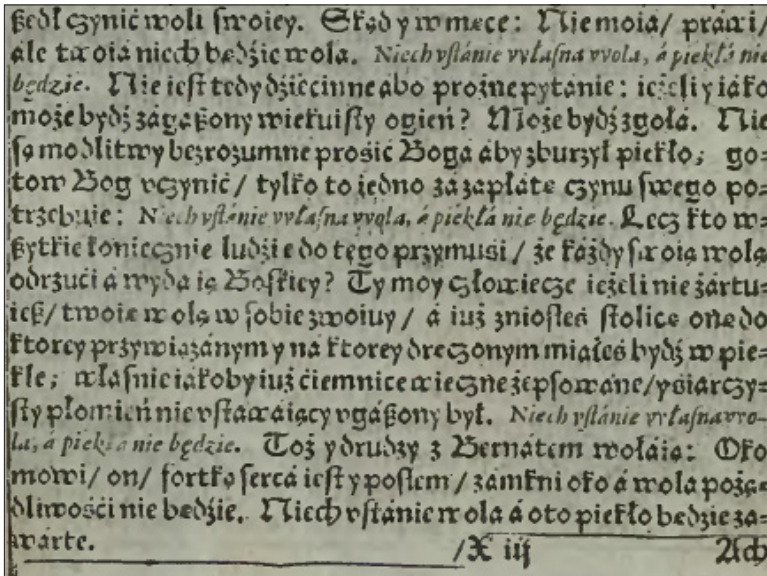
Fot. 17. Kursywa w funkcji wyróżnienia fragmentu podobnego do nagłówka (s. 43).
Zdjęcie: Anna Sawa

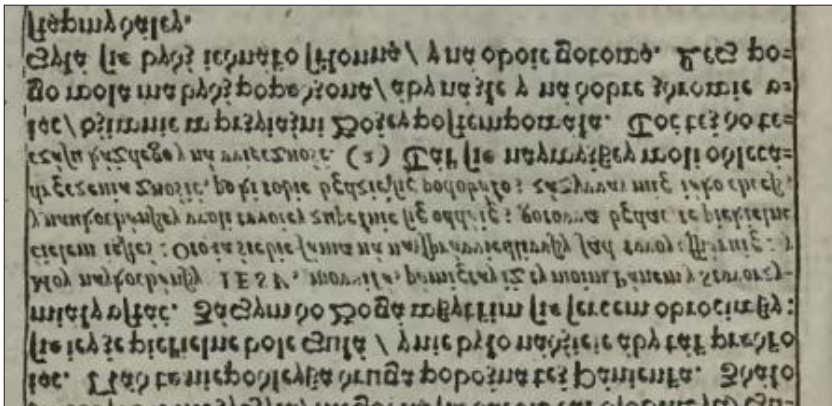
Fot. 18. Kursywa (wielkie litery) w funkcji pisma wyróżniającego (s. 48).
Zdjęcie: Anna Sawa

zem/ miłwie tego wozza/ dla ktorego zyr ot tract. Cak y my
mieymy w sercu one starożytneprzykazanie. B O G A N A =
S L A D V Y. A ktokolwiec narzeja/ płace/ steła/ z przy-
musu/ musi gwałtem czynić co on rozkazuje / y rad nie rad
przynierwolony wykonywa rozkazanie. A coš to za balen=

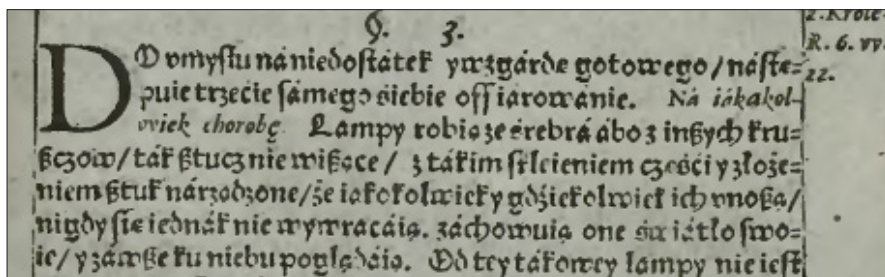
Fot. 19. Kursywa w funkcji pisma wyróżniającego (s. 163). Zdjęcie: Anna Sawa

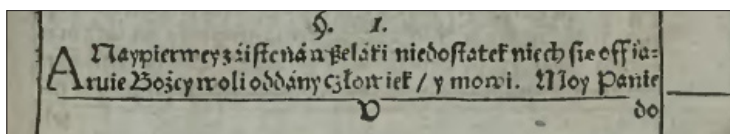
Fot. 20. Modlitwa w całości zapisana kursywą (s. 156). Zdjęcie: Anna Sawa

Fot. 21. Fragment tekstu głównego złożonego szwabachą.
Sformułowanie „*Ná iákakol-1 wiek chorobę*” zapisany kursywą (s. 155).
Zdjęcie: Anna Sawa

Fot. 22. Fragment tekstu głównego złożonego szwabachą.
Sformułowanie „[...] ná wjeláki niedostatek [...]” również zapisane szwabachą (s. 151).
Zdjęcie: Anna Sawa

Finalny segment tekstu głównego

Ostatnia strona piątej księgi *Stonecznika*... jest też ostatnią stroną starego druku.

Na ostatniej stronie omawianego druku można znaleźć elementy charakterystyczne dla finalnych segmentów poprzednich ksiąg (kolumna szpicowa, ozdobnik), jednak pojawia się również wyraz *koniec* (wyróżniony graficznie, oddzielony światłem od sąsiadujących segmentów tekstu, zapisany wielkimi literami kursywy) i formuła pochwalna (również wyróżniona graficznie dzięki wyśrodkowaniu, zastosowaniu światła i kursywy).

Żywa pagina, marginalia, liczbowanie stron

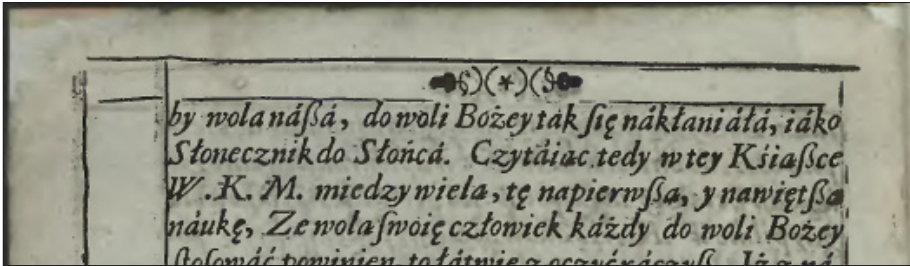
Nad tekstem analizowanego utworu znajduje się żywa pagina, zróżnicowana w zależności od segmentu tekstu. Nad przedmową (wchodzącą w skład ramy wydawniczej utworu) żywa pagina nie zawiera komunikatów werbalnych, jedynie znaki graficzne.

Nad tekstem głównym książki w żywej paginie znajdują się numery ksiąg (na stronach verso) (fot. 25) i tytuły ksiąg (fot. 26).

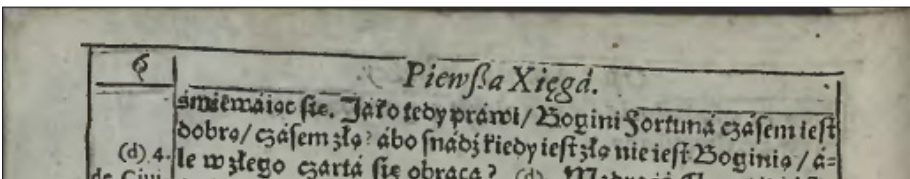
Fot. 23. Ostatnia strona *Stonecznika*... (s. 349). Zdjęcie: Anna Sawa

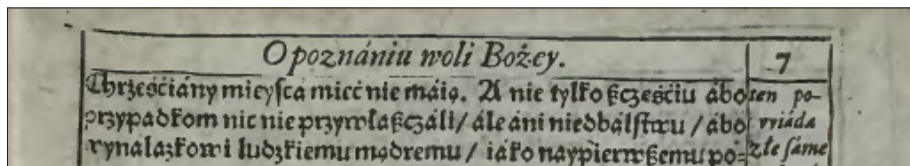
Fot. 24. Żywa pagina nad przedmową (k.) (3 v). Zdjęcie: Anna Sawa

Fot. 25. Żywa pagina z numerem książki (s. 6). Zdjęcie: Anna Sawa

Fot. 26. Żywa pagina z tytułem książki (s. 7). Zdjęcie: Anna Sawa

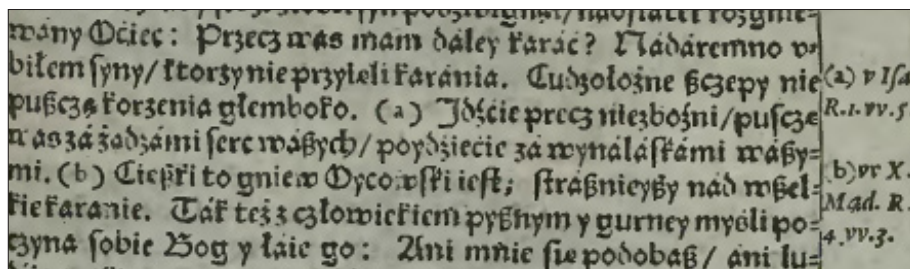

Tytuły książek są umieszczane w żywej paginie w pełnym brzmieniu (w przypadku tytułów krótkich) lub w formie skróconej (jeśli zecer miał trudność w umieszczeniu ich w jednym wersie). Sporadycznie zdarzają się w tym miejscu błędy w druku. Polegają one na:

- podawaniu niewłaściwego numeru książki,
- zróżnicowanym sposobie zapisu tytułów książek (np. zmianach w sposobie skracania wyrazów, używaniu abrewiacji lub rezygnowaniu z nich),
- wymiennym używaniu wyrazów *Boży* i *Boski* w żywej paginie (co powodowało, że różniła się ona od tytułu książki).

Marginalia *Słonecznika*... są składane kursywą i mają dwojaki charakter. Często zawierają odwołania bibliograficzne do przywoływanych w tekście głównym dzieł, np. Pisma Świętego.

Fot. 27. Marginalia zawierające odwołania bibliograficzne do fragmentów Pisma Świętego (s. 165). Zdjęcie: Anna Sawa

Zdarza się, że odwołania bibliograficzne przywołują jedynie autora dzieła, do którego nawiązuje się w tekście *Słonecznika*...

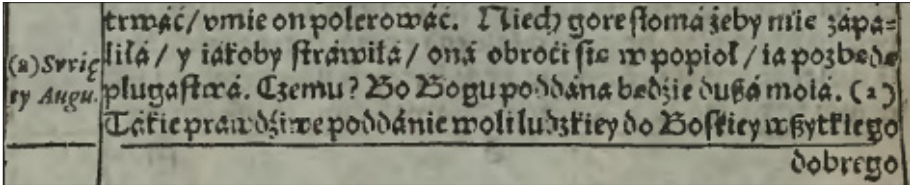
Kolejną grupę marginaliów stanowią dopiski komentujące treść tekstu głównego.

Sposób liczbowania stron starego druku częściowo różni się w zależności od segmentu tekstu. W książce są wykorzystywane sygnatury, które mają jednak zróżnicowaną formę, uzależnioną od segmentu tekstu, którego dotyczą. Przed tekstem zasadniczym przybierają formę nawiasów np.)(3, zaś w tekście zasadniczym składają się z kolejnych liter alfabetu, np. A, A ij. Paginacja tekstu (cyfry arabskie w zewnętrznym rogu górnego marginesu) występuje wyłącznie nad tekstem głównym, nie ma jej nad mottami i listem dedykacyjnym.

Ponadto w całej książce umieszczone są kustosze, które znajdują się w prawym rogu dolnego marginesu i zapowiadają, jaki wyraz znajdzie się na następnej stronie.

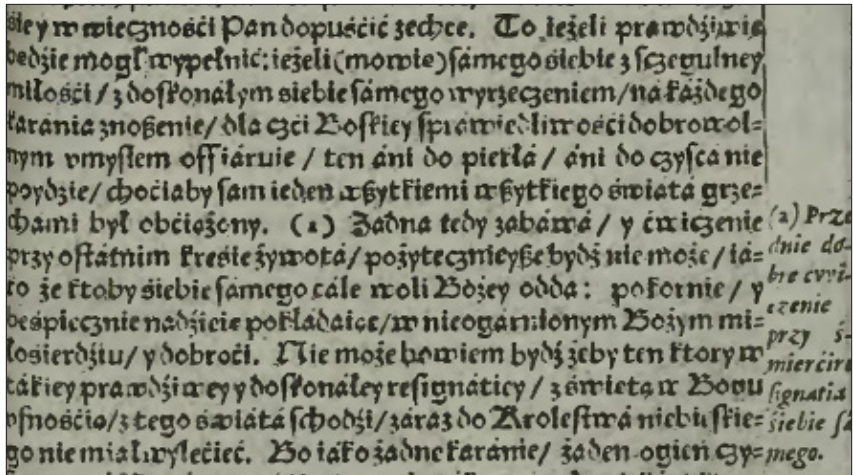
Fot. 28. Fragment tekstu z odwołaniem do *Wyznań* św. Augustyna (s. 176).

Zdjęcie: Anna Sawa

Fot. 29. Fragment tekstu głównego *Słonecznika*...

z metatekstowym komentarzem na marginesie (s. 199). Zdjęcie: Anna Sawa

Na podstawie analizy *Słonecznika*... można stwierdzić, że jego ukształtowanie typograficzne jest zasadniczo zbieżne ze strukturą tekstu. Graficzna strukturalizacja tekstu odbywa się dzięki:

- korzystaniu z trzech rodzajów pisma drukowanego i różnicowaniu ich na stronie,
- używaniu antykwowych wielkich liter w funkcji inicjałów,
- stosowaniu majuskuł i minuskuł, a także kapitalików,
- wyśrodkowaniu i wyjustowaniu tekstu oraz układaniu go w kształt kolumny szpicowej,

- operowaniu przestrzenią niezadrukowaną na karcie książki,
- używaniu z ozdobników,
- zagospodarowywaniu marginesów książki i umieszczaniu na nich marginaliów, żywej paginy oraz zróżnicowaniu sposobu liczbowania stron.

Istotną dla ukształtowania typograficznego właściwością tekstu był też język. Tekst zasadniczy w języku polskim złożono szwabachą (list dedykacyjny – kursywą), a łacińskojęzyczne pojedyncze słowa czy dłuższe cytaty zapisywano antykwą. Podobnie motto po łacinie zapisano antykwą, zaś po polsku – kursywą. Ponadto wyrazy uznawane za istotne drukarz składał kapitalikami lub wersalikami, a na stronie tytułowej i w nagłówkach korzystał dodatkowo z większego stopnia pisma.

Zastosowane w *Słoneczniku...* rozwiązania typograficzne są zbieżne z praktyką innych drukarni działających na terenie Rzeczypospolitej. Choć o P. Konradzie nie zachowały się wzmianki w źródłach, pierwsza książka, która wyszła spod jego prasy drukarskiej, pozwala sądzić, że znał on współczesną praktykę typograficzną, starał się różnicować sposób składu książki i dostosowywać go do struktury tekstu.

Bibliografia

Podstawa źródłowa

Drexelius H., *Słonecznik albo porównanie woli ludzkiej z wolą bożą, które pięćią ksiąg łacinskim językiem opisał..., a na polską mowę przetłumaczył y do druku podał Urbanus Vallistius de Stari Las*, Lublin, w Drukarni Pawła Konrada, 1630, [online] <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/doccontent?id=400&from=FBC> [dostęp 15.06.2021].

Opracowania

Dziok-Strelnik I., *Bibliografia starych druków lubelskich 1630–1800*, Lublin 1997.

Estreicher K., *Bibliografia polska*. Cz. 3. T. 4 (15), Kraków 1897.

Gawarecki H., *O pierwszych książkach polskich drukowanych w Lublinie*, „Bibliotekarz Lubelski” 1965, z. 3/4, s. 19–31.

Gdula P., *Drukarnie lubelskie*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 1953, sectio F, vol. 18, nr 2, s. 39–112.

Górski K. i in., *Zasady wydawania tekstów staropolskich. Projekt*, red. nauk. M.R. Mayenowa, Wrocław 1955.

Grzebień L., *Drexel, Drexelius Jeremias*, [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 4, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1985, kol. 209.

Juda M., *Karta tytułowa staropolskiej książki drukowanej*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2002, t. 46, s. 67–78.

- Juda M., *Konrad Paweł*, [w:] *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*. T. 1: *Małopolska*. Cz. 1: *Wiek XVII–XVIII*. T. 1, red. J. Pirożyński, Kraków 2000, s. 332–336.
- Juda M., *Lublin*, [hasło w:] *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*. T. 1: *Małopolska*. Cz. 1: *Wiek XVII–XVIII*. T. 2, red. J. Pirożyński, Kraków 2000, s. 404–409.
- Juda M., *Pismo drukowane w Polsce XV–XVIII wieku*, Lublin 2001.
- Kemper H.-G., *Literarischer Glaubenskampf*, [w:] *Deutsche Literatur. Eine Sozialgeschichte*. Bd. 3: *Zwischen Gegenreformation und Frühaufklärung: Späthumanismus, Barock 1572–1740*, hrsg. H. Steinhagen, Reinbeck bei Hamburg 1985, s. 139–171.
- Pawlak W., *Drexel w Polsce (XVII–XVIII wiek)*. *Rekonesans*, „Roczniki Humanistyczne KUL” 2022, nr 1, s. 9–30.
- Pilarczyk K., *Leksykon drukarzy ksiąg hebrajskich w Polsce. Z bibliografią polono-judaików w językach żydowskich (XVI–XVIII wiek)*, Kraków 2004.
- Piskała M., *Długie trwanie nowości. Rzecz o niektórych dawnych przekładach powstałych w kręgu polskich jezuitów*, [w:] *Sarmackie Theatrum*. T. 8: *W poszukiwaniu nowości*, pod red. M. Barłowskiej, M. Walińskiej, Katowice 2020, s. 181–197.
- Przyboś A., *Radziwiłł Albrycht Stanisław h. Trąby (1593–1656)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*. T. 30, Wrocław 1987, s. 143–148.
- Przyboś A., Żelewski R., *Wstęp*, [w:] A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*. T. 1, przeł. i oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980, s. 5–86.
- Puszka M., *Stare druki lubelskie w Bibliotece Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie*, Lublin 2021.
- Rzadkowska M., *Lublin – ośrodkiem żydowskiego życia wydawniczego do 1939 roku*, [w:] *Lublin a książka. Materiały z konferencji naukowej Lublin – Pszczela Wola, 6–7 listopada 2002 r.*, red. A. Krawczyk, E. Józefowicz-Wisińska, Lublin 2004, s. 203–215.
- Sawa A., *Oznaczenia literowe samogłosek w różnych rodzajach pisma drukowanego z XVII wieku (na podstawie Słonecznika Jeremiasza Drexeliusa)*, [w:] *Badania diachroniczne w Polsce*, pod red. D. Lipińskiego, K.T. Witczaka, Łódź 2015, s. 197–211.
- Torój E., *Inwentarze księgozbiorów mieszczan lubelskich z lat 1591–1678*, Lublin 1997.
- Tutak K., *O dedykacjach w drukach polskich XVI i XVII wieku (grafia i interpunkcja)*, Kraków 2013.
- Valentin J.-M., *Jesuiten-Literatur als gegenreformatorische Propaganda*, [w:] *Deutsche Literatur. Eine Sozialgeschichte*. Bd. 3: *Zwischen Gegenreformation und Frühaufklärung: Späthumanismus, Barock 1572–1740*, hrsg. H. Steinhagen, Reinbeck bei Hamburg 1985, s. 172–205.
- Wojtak M., *Gatunki prasowe*, Lublin 2004.
- Żurkowa R., *Księgozbiory mieszczan krakowskich w XVII wieku*, [w:] *Historia książki i jej funkcji społecznej. Wybór tekstów naukowych dla studentów bibliotekoznawstwa i informacji naukowej*. Cz. 2, wybór i oprac. W. Szelińska, M. Konopka, Kraków 1986, s. 55–85.